

Eşek, adam we eşeklik hakda

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler

написано kitapcy | 25 январа, 2025

Eşek, adam we eşeklik hakda EŞEK, ADAM WE EŞEKLIK HAKDA

Adamyň aw edip we ot-çöpleriň kökünü iýip, göçdi-gondy durmuşda ýaşayan döwründen oturymly durmuşa geçende özi bilen bile eldekileşdiren haýwanlary-da bolupdyr.

Meniň özüm obada däl, şäherçede doguldym. Ýöne tebigat bilen eriş-argaç bolan adamyň tebigata garşy göreşinde haýwanyň tutýan ýerini görmek mümkinçiligim boldy. Aty, eşegi, iti, azyklyk haýwanlary bilen bile adam ogly mahal-mahal olara misli adam bilen dostlaşýan ýaly ýakynlaşypdyr. Olara adama dakysy ýaly at dakypdyr, adam bilen gürleşýän ýüzlenip, dil tapysmaga synaşypdyr. Ýeri gelende şuny aýdaýyn, enem pahyr obada gapysynda haýwan saklaýardy, saklaýan haýwanlarynyň häsiýetine görä aýry-aýry at dakyp, dakan ady bilenem ýüzlenerdi. Elbetde, olaryň birine meniňem adymy dakypdy. Gynansam-da, iň kejeňek geçisiniň ady-da meniň maşgalamdan biriniň adydy. Muňa hiç kimiň gahary gelmändi, gaýtam her ýatlanymyzda hezil edip gülýärdik.

Megerem, eşek ýüzlerçe ýylyň dowamynda adamyň jepakeş, çydamly, işeňňir haýwan dostlarynyň öňüni çekip gelipdir. Eşek sözüniň gelip çykyşy jedellidir. Türki dillerde gadym döwürlerden bäri ulanylyp gelinýän **eşgek** sözi bar. Orta türkçede «eşgek» ýa-da «eşýek» görnüşinde duş gelýär, köne gypjak dilinde-de eşek diýilýän eken.

Eşek sözüniň ermeni dilindäki **eş**, şumer dilindäki **anşu** sözünden gelip çykandygy aýdylsa-da, Eýranda gürlenýän köne türki şiweleriniň biri halaç dilinde **äşgäk** we mongol dilindäki **elçigen** sözündenem etimologik ýakynlyk gözlenýär. Sözüň **iş** ýa-

da **eş** (ýoldaş +(g) kiçeltme goşulmasy) sözünden dörändiginem öňe sürýänler bar. Ýagdaý şeýle bolansoň, hindi-ýewropa dillerindäki sözleriň (rus dilindäki **ишак**, pars dilindäki **aşak, eşek**) türk dilinden geçendigi aýdylýar.

Elimizdäki maglumatlara görä, eşek dünýäniň islendik ýerinde bar bolan haýwanlaryň biridir. Senagatlaşma döwründen soň gadrynyň gaçandygyna seredip, ýüzlerçe ýyllap dowam edip gelen dostlugymyzy görmezlige salmalyň. Hawa, senagatlaşma öwrülişigi nämeleriň gadryny gaçyrmady, adamyň durmuşyndan nähili gymmatlyklary aýyrmady!

Eşek adam oglunyň tebigat bilen göreşinde iň ýakyn ýoldaşy bolupdyr, ýüküni göteripdir, adamyň mobilizlenen ýagdaýa gelmeginde, ýol aşmagynda, söwdasynda, önümçiliginde gündelik durmuşynda çäksiz hyzmatlary edipdir.

2006-njy ýylda Fransiyada geçirilen barlaglar eşek süýdünüň düzüminde protein köpdügi üçin iň ýokumly süýtdügi subut edilenem bolsa, taryhyň dürli döwürlerinde adamlaryň eşek süýdüne bolan garaýyşlary babatda elimizde kanagatlanarly maglumatlar ýok.

Yslamda eşek etiniň mekru hasaplanmagynyň aňyrsynda eşegiň adam üçin ýerini dolduryp bolmajak kömekçi bolmagy ýatan bolaymasyn?!

Janaweriň kürre wagty dagy şeýle bir göze gelimli we eýjejik bolýar. Gözlerine dagy ylla sürme çekilen ýaly. Adamlaryň garagol çagalaryna köp aýdýan «kürrejigim» sözü-de hut şu enaýylyga yşarat edýän bolsa gerek.

Eşek bilen adamyň taryhy şogadar gadymy bolansoň, eşegiň adam aňynda aýry ýeriniň bolmagy tebigy zat.

Durmuşda eşek we eşeklik meňzetme serişdesi bolup ýygy-ýygydan ulanylypdyr. Ýöne şeýle meňzetmelerem eşegiň gadryny pese düşürmän, gaýtam beýgeldendir diýip pikir edýäris. Aýratynam adamlaryň atalaryny-da goşup (eşegataly), kemsitmek üçin ulanýan iki manyly görnüşi-de örän degnaña degijidir, munuň özi gahar-gazabyňy atlandyrmaga sebäbem bolup bilýär. By ýagdaý adamyňmy ýa eşegiň has beter wagşylaşybiljegi sowalyny-da orta atýar. Üstesine adam şular ýaly wagşylaşýan pursatynda eşek janaweri öz pes häsiýetlerine gural edýär.

Eşegiň şular ýaly görnüşde ritoriki gatnaşyklarda gurallaşdyrylmagy nämä esaslanýar? Kellesiniň işlemeýäninemi, aňsyzlygynamy, hötjetliginemi ýa derege ýaramaýanlygynamy? Ýogsam bolmasa geçirilen barlaglar eşekleriň hötjet bolýandygy

baradaky pikirleriniň nädogry düşümelere esaslanýandygyny görkezýär. Mälim bolşy ýaly, haýwanlaryň syzyjlygy güýçli bolýar we eşekde bu syzyjlygyň iň güýçlüsi özüni goramak duýgusydyr. Eşegi zor bilen, gorkuzyp iş etdirjek bolsaňyz, eşekde şol duýgy herekete gelýär. Görlüşi ýaly meýletinlige esaslanýan boýun sunma we düşünişme eşegiň hüýleriniň biridir. Adamyň zor bilen boýun egdirme meýli eşegi-de düşünişme meselesinde kyn ýagdaýa salýar we hötjetlik etmegine sebäp bolýar. Gegelçeläp aýdanda, eşek-adam gatnaşyklarynda güýjüň kanuny çeşmesi babatda düýpli meseleler bar we haýwan hak-hukuklaryny goraýjylaryňam muňa şu nukdaýnazardan seretmeleri adam-haýwan gatnaşyklaryna älem-jahanyň we tebigatyň adama amanat hökmünde berilendigi bilen hasam çuňňurlyk gazanýar.

Eşegiň dünýäniň islenik künjeginde gabat gelmegi-de, onuň hemmetaraplaýynlygyna we çydamlylygyna yşarat edýär.

Eşekler boýunça geçirilen barlaglar aslynda «bu haýwanlaryň örän üşükli, ünsli, dostlukly, oýunçy we öwrenmäge ilgezik» haýwandygyny ýüze çykardy.

Eger bu maglumatlaryň dogrudygyna ynanyp, şoňa-da salgylanmaly bolsa, onda adam-eşek gatnaşyklarynda meseläniň eşekden däl-de, adamdandan gelip çykýandygyny aňlamak bolýar.

Şoň üçinem indi adam bilen eşegiň arasyndaky meňzeşlikler we tapawutlylyklar barada-da az-owlak aýdyp geçeliň.

Bagyşlaň welin, adam bilen eşegiň arasyndaky tapawut pikir edilşinden has käne meňzeýär. Muňa düşünmek üçin adam-eşek gatnaşyklarynyň dialektikasy bilen özara adam gatnaşyklarynyň dialektikasynyň umumylyklaryna seretmek gerek.

Adamlaryňam, eşekleriňem goranma duýgusyna esaslanýan hakydasy güýçlüdir.

Adamam, eşegem öz islegine razylyga goldanýan gatnaşykda wepalylygyny iň ýokary derejä çykarýar. Ytagat bilen tabşyrylan islendik işi ýerine ýetirýärler. Eşek wepalylygynyň şu babatda has öňdedigine-de ünsüňizi çekeyin.

Adamyňam, eşegiňem ýönelme duýgusy bolýar. Emma eşek şu babatda-da belli bir derejede öňdeligi eýeleýär. Wepalylygy we hakydasy arkaly barýan ýoluny hiç ýatdan çykarmaýar, hiç kim ugrukdyrmazdan dolanmaly öýüne ýeke özi dolanyp gelip bilýär. Adamlar mahal-mahal «öýlerine» dolanma babatda ikerjiňlenip bilýärler we hakydalarynyň şol bölegini garaldaýýar.

Eşeklerem adamlaryň bir topary ýaly seresaply, hüşgär. Görmedik ýerine aýagyny basmaýar. Düýeli kerwenleriň öňünden

ýöremegem şonuň üçindir. Kerweniň suwdan geçjek ýerinde ýalpak ýeri tapmaga-da ukyply haýwan. Onuň bu öňbaşçylygy-da durşuna sadalyga ýugrulan. Kellesinde her tüýsli pyrryldak aýlanmaýar. Adamlaryň öňbaşçylyk ukyby bolsa örän gapma-garşylykly duýgularyň ýesiridir. Adamyň ýüpüne bil baglap, hemişe guýa sallanyp bolmaýar. Adamdan öňbaşçy saýlamak durmuşyň iň kyn synagydyr.

Eşegiň göwrelilik möhleti-de uzyn – 12-13 aý. Onuň jepakeşligini diňe şundanam görmek mümkin. Üstesine şunça wagtyň içinde ýeke kürräni (seýrek ýagdaýda ekizini) dogurmak üçin göwresinde göterip gezýär.

Eşeklerem adamlaryň bir topary ýaly dar we çarkandakly ýollarda äwmän, arkaýyn ýöreýär. Eşekleriň bu boýunça-da adama öňbaşçylygy bolan. Düşlemek üçin iň amatly güzergähi tapýandygy üçin adamlar tarapyndan ýol tapmakda ulanylypdyr.

Eşeklerem käbir adamlar ýaly kanagatly we az iýip, köp iş edýärler. Göterip bilýän ýüküniňem çägi-çeni ýok. Bu ýagdaýy Jorj Oruelliň «Haýwanat bagyndaky» eşegi gysga we anyk görnüşde şeýle beýan edýär: «Näme iş buýursaňyzam, iki esse ýerine ýetirerin». Bu söz adamzadyň taryhyň dürli döwürlerinde gazanan üstünlüginin syrlarynyň birini orta çykarýar. Aýdyljak bolunýan üstünlük «näme iş buýrulsa iki esse ýerine ýetirýän» atsyz obrazlaryň eseridir. Şu ýerde zähmet-heşdek gatnaşygynyň tragiki dialektikasy ara girýär. Şular ýaly atsyz, pidakär gahrymançylyklaryň beýleki ýüzünde mugthorlar, parazitler, ýüzsüzler, ýaranjaňlar bar. Hasam ýamany şeýle pidakärçilikleriň düşündirişiniň adam dilinde eşege salgylanylmagy zähmetiň kemsidilmegidir. Şeýle ýagdaýda eşek toýa çagyrylanda «ýa suw gerekdir, ýa odun» diýip düşünmegini dogry kabul etmek gerek. Mundan çykarmaly möhüm netije-de zähmetiň eksplutatirlenmegi babatda «saklan» diýip boljak sepgidiň bilinmegidir. Çünki «sen eşek bolsaň, arkaña gaňña urjak köp bolar».

Eşekleriňem ýuwaşlygynyň çägi bar. Janyny ýakyberseň ýaramaýar. Çünki «jany ýanan eşek atdanam çalt ýüwürýär».

Eşegi bar bolan şu häsiýetleri bilen kabul etmek gerek. Olardan has artygyna garaşmak oňlulygyň üstünden eltmez. Hemme zatda bolşy ýaly, gadryny-da, hetdini-de bilmek wajypdyr. Altyn gaňña ursañyzam, atlaz palaň atsaňyzam, eşegiň ýene şol eşekligine galjakdygyny ýadyňyzdan çykarmaň. Gereginden artyk işledip, eşege haksyzlyk etmeseňiz gowy bolar.

Eşek bize ululygyň bir özüniň many aňlatmaýandygyny-da ýatladýar. Netijede «düýe ulam bolsa, başisini bir eşek iýdýär».

Netijede adam-eşek gatnaşyklarynyň dialektikasynda predmet-jisim gatnaşygyny elmydama çözmek şolar ýalam aňsat däl. Biziň nirede, niçik sypatda durýandygymyz bolsa, şu predmet-jisim gatnaşygynyň ýerini üýtgetme potansialynyň maýyşgaklygyna bagly. Sözleriň görünýän manysyna o diýenem ynanyp ýörmäň. Biziňki aýtmak.

Adnan TEKŞEN.

17.03.2022 ý. Edebi makalalar